

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение средняя общеобразовательная школа с. Кундустуг Каа-Хемского района.

Согласовано:

Заместитель директора по ВР

Адыя А.Н. /Адыя А.Н./

«29» 08 2025 года

**ПРОГРАММА
КУРСА ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
«УЛУСЧУ УЖУРЛАЛ»
ДЛЯ 2 КЛАССА
НА 2025-2026 УЧЕБНЫЙ ГОД**

НАПРАВЛЕННОСТЬ: ТРАДИЦИИ И ОБЫЧАИ
ВОЗРАСТНАЯ КАТЕГОРИЯ : 7-8 ЛЕТ
СРОК РЕАЛИЗАЦИИ ПРОГРАММЫ: 1 ГОД
ТИП ПРОГРАММЫ: ЛИНЕЙНАЯ
КОЛИЧЕСТВО ЧАСОВ: 34 ЧАСОВ

Разработчик:
Дараа Нина Кызыл-оолор
Педагог дополнительного образования

Тайылбыр бижик

Тыва төрөл бөлүк улус (ада-ие, хан төрөл кижилер) ажы-төлүнүн мөзү-бүдүжүн черниң географтыг туружунун болгаш агаар-бойдустун байдалына, амыдыралдың кол ажыл-агыйының аайына дүүштүр хевирлеп келген. Ооң-биле чергелештир кады болгаш кожа-хелбээ чурттап чоруур өске чоннарның культуразын база ооң тыва улустун чаңчылдары-биле дөмей азы аңгы талаларын ажы-төлүнге көргүзүп, тайылбырлап, оларның- биле найыралдыг болурун сургап чораан. Ынчангаш бо программаларда тываларны кижини төрөлгөтөн-биле тудуш, ооң бир онзагай культуралыг чону көргүзерин автор оралдашкан.

Программаларны 12 (60) чыл эргилделиг календарына база чаш ажы-төлдүң мөзү-бүдүжүн сүзүктөп хевирлээр деп аал педагогиказының концепциязына үндөзилеп тургустунган. Ооң кол утказы – бирги назын эргилдезинге чедир уругларның мөзү-бүдүжүнүн шынарын оларның ада-иези база чоок төрөлдери тургузар. Уругларны сүзүктөп кижизидери дээрге тыва улусчу педагогикада мөзү-бүдүш кижизидилгезинин уран аргазы болуп турар болгаш улуг кижилерниң аңаа хамаарышкан дорт хүлээлгелерин айтып турар угланышкын болур. Ону тодаргайлаарга мындыг:

- чоннун бурунгу ужурларын ажы-төлгө дамчыдар хүлээлге;
- ажы-төлдү бодунун ынакшылы-биле база бодунун үлегер-чижээнге кижизидер хүлээлге;
- ажы-төлдү сайзыралче чүткүлдүг кылдыр угаадыр хүлээлге;
- бичии кижиниң четпес талазын эдип-чазаар хүлээлге.

Хүлээлге бүрүзү тускай утка-шынарлыг улусчу билиглерден, амыдыралчы дуржулгандан, улусчу ужурлардан тургустунган. Уругларны сүзүктөп кижизидер чаңчылдың кол сорулгазы – бичии кижини бодунга болгаш өске кижилерге, аал-оранына, эртем-билигге, дириг амытаннарга, кадыкшылга, бойдуска, культурага, күш-ажылга, ниитилелге эки хамаарылгалыг болурун хевирлээри.

Амгы үеде бичии уруглар чаңгыс хүннүң барык хөй үезин өөредилге болгаш немелде өөредилге черлеринге эрттирип турары-биле мөзү-бүдүш кижизидилгези өөредилгениң кол угланыышкыны болуп, БАШКЫ деп мергежилдиг кижилерниң база албан күүседир хүлээлгези болур.

1-6 класстарның программалары «Өг-бүле, төрөөн чер, ада-чурт – мээң сүзүктерим (1 кл.), «Чараш чаңчыл – сүзүүвүс» (2 кл.), «Кижин болгаш бойдус» (3 кл.), «Өңнүктер» (4 кл.), «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» (5 кл.), «Кижин – онзагай чаяалга» (6 класс) деп ниити темалардан тургустунган. Оларның иштики утка-шынары аңгы-аңгы тематиктиг бөлүктерге, темаларга, оларның дидактиктиг кезектеринге чардынган. Программа бүрүзүнүн сөөлүндө «Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери», «Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери», «Шээжилээр чогаалдар», «Хыналда айтырыглар», «Ажыглаар литература» бердинген.

Үстүдө айыттынган ниити темаларга дүүштүр башкының мурнунда дараазында кол сорулгалар салдынып турар:

- 1) кижилер аразында хамаарышкан улусчу-даа, ниити-даа ужурларны херек кырында сагыыр кылдыр уругларны чаңчыктырар ;

Ажы-төлдүн назы-харын барымдаалап база кичээлдерниң практиктиг утка-шынарын бедидер сорулга - биле программаларже видеофильмнерни (оларны бо программаларга база номнарның сөзүглелдеринге дүүштүр кылган), хөгжүм база биче аас чогаал, айтырыг-харыы, бот-хыналда кичээлдерин кириген. Башкы кижин программаларны тус черниң онзагай байдалын көргүскен материалдар-биле делгемчидип ап болур. Тематиктиг планнар капсырылгада бердинген. Программаларның үезин неделяда 1 шакка чижеглеп хувааган.

Бо программаларның мөзү-бүдүш хевирлээринге дээштии Кызыл кожууннун Шамбалыг ортумак школазынга үр хуусаалыг шенелде үезинде бадыткаттынган. Ынчашгаш автор ук школаның коллективинге (директору Г.К. Ондар), өөреникчилеринге база оларның чоок төрелдеринге, кожууннун өөредилге килдизинге (эргелекчизи Т.Б. Куулар) четтиргенин илередип тур.

Программаның бир дугаар шенелделиг үндүрүлгези 1995 чылда үнген.

2 КЛАСС

Чараш чанчыл – сүзүүвүс»

Этикет

Тема 1. Этикет. Этикет (ужурлар) деп билиишкин, ооң тургузуу. Эптиг-эвилең деп сөстүң утказы. Хеп кедериниң чуруму. Менди ужурлары. Хөй-ниити черинге бодун алдынары. Делегей чоннарының этикеди, оларның дөмей болгаш аңгылажыр чүүлдери. *Ыры «Курай-курай» (сөзү Николай Ооржактыы, аялгазы Мерген-Херел Монгуштуу. Клип).* Ырның сөзүглелинде эптиг-эвилең ужурларны көргүскени. *«Этикет» (фильм көрүлдези).*

Тема 2. Өг-бүлеге эптиг-эвилең болуру. Ада-иезинге эптиг-эвилең болурунун илерээшкини. Үн ужурлары. Акышкы-угбашкы улус аразында адажылга ужурлары. Кырган-ачазынга база кырган-авазынга эптиг-эвилең болурунун илерээшкини. Улуг улустун адын адавас ужурлар. *Ыры «Чарашпай» (сөзү С. Соскалдайныы, аялгазы Борис Чамбыттыы. Клип).* Чарашпайның ажилгырын, хүндүлээчелин, эрезин көргүскени. *Ыры «Дунмам» (сөзү О. Иргиттии, аялгазы Ирбен-оол Тюлюштүү). «Өг-бүлеге ээлдек болуру» (фильм көрүлдези).*

Тема 3. Назын хүндүзү. Назын хүндүзү деп билиишкин. Бодундан улуг назылыг кижини хүндүлээр ужурлар: мендилээри, орук чайлаары, туруп хүндүлээри, мурнундан эртпези, байыр чедирери, белек сунары (алыры) дээш оо-даа өске. Улуг кижиниң «Кымның оглу (кызы) сен?» деп айтырыынга харыылаары. *Ыры «Кырган-авам» (сөзү Шоома Даржайныы, аялгазы Ирбен-оол Тюлюштүү).* Ырыда кырган-аваның ажилгырын, аажы-

чаңын база чагыын көргүскени. Бодундан биче кижини хүндүлээр ужурлар. Башкыларны хүндүлээр ужурлар. Чаңгысклассчыларын хүндүлээри. *«Назын хүндүзү» (фильм көрүлдөзү).*

Тема 4. Ээлдек чугаа ужурлары. Ээлдек чугаа – кижиниң бот культуразының бир илерээшкини. Кижилер аразында чугаа харылзаазы: таныжары, айтырыг салчыры, айтырыгга харыылаары, ылавылап айтырары, дилег кылыры, байыр чедирери дээш оон-даа өске. Чоок улузунга байыр чедирери. Чүве азап чугаалаары. Амыраанын илередип чугаалаары. Кайгаанын илередип чугаалаары. Хомудаанын илередип чугаалаары. Сүме кирип чугаалаары. Элдесингенин илередип чугаалаары. *«Ээлдек чугаа ужурлары», «Бо номну дамчыдып берип көрөм» (фильмнер көрүлдөзү).*

Рольдарга чарлып алгаш ойнанар.

Тема 5. Таныжары. Топтуг чугаа дугайында билиишкин, ооң сүзүктүг утказы. Бир кижибиле бодунуң эки туразыбиле таныжары. Чугаа үезинде үннүң чугула ролу. Мендилежири. Бодунуң адын, фамилиязын топтуг таныштырары. Кандыг сорулгалыг келгенин топтуг чугаалаары. Кайы кожуундан келгенин, кайы школада өөренип турарын топтуг чугаалаары. *«Таныжары» (фильм көрүлдөзү).*

Тема 6. Таныштырары. Танышпас, шоолуг танышпас улусту бот-боттарынга таныштырары. Эки таныыр кижиниң дузазыбиле өске кижибиле таныжары. Озалдаанын буруузунуп топтуг чугаалаары. Чаа таныштырган кижиниң дугайында эки медээ чугаалаары. *«Таныжылга» (Александр Шоюн).* Солун-оолдуң хорадай берген чылдагааны. Дадар-оолдуң часты берген ужуру. *«Таныштырары» (фильм көрүлдөзү).*

Тема 7. Янзы-бүрү чугаа ужурлары. Кудумчуга ужурашканда *«Кайы хире тур силер?»* деп айтыржыры. Телефон дамчыштыр чугаалажырының янзы-бүрү байдалдары (мендилежири, айтырыг салыры, медээ дамчыдары, дугуржуру, четтиргенин илередири байырлажыры дээш оон- даа өске). Янзы-бүрү чугаа ужурлары (*«Сени хереглээш...»*, *«Чүү*

дидиң, эш», «Ындыг бе, канчап барганы ол?» дээш оон-даа өске). Кижиниң даштыкы хевирин чугаа-биле дамчыдары. Кырган-авазының «анаа черле олуртунмас» дээн овор-хевириниң сүзүктүг утказы. «Янзы-бүрү чугаа ужурлары» (фильм көрүлдөзү).

Кижиниң экизи бүдүжүндө.

Тема 8. Эр кижиниң. Эр кижиниң – чөлөнгиш. Эр кижиниң идегелдиги. Эр кижиниң кол шынарлары: чарт угааны, эртем-билиги, сөзүңгө ээ болуру, ээлдек чаңы, эки эштиг болуру. Эр кижиниң дугайында үлегер домактар. Шүлүк «Угаан бодал» (Экер-оол Кечил-оол). Шүлүктө «угаан-бодал – эртинге», «бодалдарның четпес чери чок» деп домактарның сүзүктүг утказы. Шүлүк «Эр кижиниң чаңгыс сөстүү» (Алексей Арапчор). Шүлүктө «сөс эгин-биле эннеш, ээлиг болгаш харыылыг боор» деп тодарадыгларның сүзүктүг утказы. Шүлүк «Кижиниң нүүрү» (Александр Даржай). Нүүр (арын- нүүр) деп билиишкин. Эр кижиниң ады деп чүл? Ава болгаш оглу деп билиишкин. «Хүн/дүн дег арын», ук тодарадыгларның ханы утказы. «Оол кижини» (фильм көрүлдөзү).

Тема 9. Хөгжүмнүг кичээл. Ыры «Эреспей» (сөзү Шаңгыр- оол Суваңны, аялгасы Владимир Токаны). Эрес оолдун овор-хевирини. Ыры «Чуңгусту» (сөзү Екатерина Танованы, аялгасы Альберт Тановтуу. Клип.). Дыштанып ойнаар үе (чуңгулаары). Чылгыр шанак. Чурум билбес оолдар дугайында.

Тема 10. Кыс кижиниң. Кыс кижиниң – өг-бүлениң чырыткызы. Кыс кижиниң үндезин эки шынарлары: арыг-силиги, чазык-чаагайы, сагыш човаачалы. Арыг-силиг болурунун үндезиннери. Чазык-чаагай болурунун үндезини. Сагыш-човаачал болурунун үндезини. Кыс кижиге хамаарышкан үлегер домактар. Ыры «Электей бээр» (сөзү Экер-оол Кечил-оолдуу, аялгасы В. Хураган-оолдуу. Клип.) Электээр (кочулаар) деп сөстүң чылдагааны. «Кыс кижини» (фильм көрүлдөзү).

Тема 11. Айтырыг-харыы кичээли. Амыдыралчы таварылгаларны шиитпирлээриниң оруктары («Хирлиг хеп», «Уруглуг кижиге», «Солун кино»).

Тема 12. Бичии кижиниң өске аалче (бажыңче) баарда сагыыр ужурлары. *Аал коданынга.* Аал коданынга улусчу ужурларны сагыыры (мендилежири, ыткыр эвес дааш үндүрери). Хоруглуг ужурлар. *Суур черге.* Хаалга тырткыштыг таварылгада бодун алдынары: көскүлөңнээри, кыйгы салыры. Бажың ээзи-биле мендилежири. Келген херээн чугаалаарының чуруму. *Хоорай черге.* Коңга базары. Эжик соктаары. «Кымыл?» деп айтырыгга харыылаары. Келген херээн кысказы-биле чугаалаары. Силер», «сен», «буруулуг болдум» деп сөстөрниң ажыглаары. Четтиргенин тода илередири. Өске улус бажыңыңга турарының (ойнаарының) ужурлары. Шүлүк «Чагыг» (Экер-оол Кечил-оол). Ава-ачазының чагыын шүлүкте көргүскени, ооң сүзүктүг утказы. «*Бичии кижиниң өске өгжө (бажыңче) кирерде сагыыр ужурлары*» (фильм көрүлдөзү).

Тема 13. Өггө (аалга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары. Келген кижини хүндүлээри – эптиг-эвилең чоруктуң негелдөзү. *Аалга* (ыдын «ай»дээри, уткууру, амыр-мендиге харыылаары, өгжө (бажыңче) киир чалаары, аалчының тонун уштурунга дузалажып, азары; келген кижини оол, кыс аайы-биле олураарыңче чалаары. Шайладыры. Айтырыг-харыы ужурлары. Аалга келген кижиге-биле байырлажырының ужурлары. «*Өггө (аалга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары*» (фильм көрүлдөзү).

Тема 14. Бажыңга (квартирага). Бажыңга (квартирага) кижиге келзе, сагыыр ужурлар: хаалга (эжикти) ажыдары, амыр-мендиге харыылаары, ыдын сок деп оожуктуары. Айтырыг-харыы ужурлары. Келген кижини бажыңче (квартирага) чалааш, олуртуру. Улуг улус чугаазыңга киришпес, шаптыктавас, чөрүшпес ужурлар. Кыс улуска хамаарыштыр сагыыр ужурлар. «*Өггө (бажыңга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары*» (фильм көрүлдөзү).

Сүме-көргүзүглүг кичээлдер

Тема 15. Шырай ужуру. Шырай деп билиишкин. Шырайның хевирлери. Чугаа үезинде шырайын шын тудары. Көрүштүг кижги. *Ыры «Хөглүгбей» (сөзү Ондар Каң-оолдуу, аялгасы Борис Чамбыттыы).* Ырыда хөглүг кижиниң шынарларын илереткени.

Тема 16. Кылаш ужурлары. Кылаш дугайында билиишкин. Кылаштың хевирлери. Шын кылаш. Кыска кылаш. Херии кылаш. Кулажылап кылаштаары. Чараш/чараш эвес кылаш. Кижини кылажындан таныыры. «Кылаш ужурлары» деп кыска фильмниң көрүлдези. «Кылаш ужуру» (фильм көрүлдези).

Тема 17. Шимчениг дугайында. Шимчениг дугайында билиишкин. Чогумчалыг шимчениглер – кижиниң бот культуразының ылгавыр демдээ. Шимчениг ужурлары. Холдарга хамаарышкан чогумча чок шимчениглер. Каткыга хамаарышкан ужурлар.

Кадык-камгалал ужурлары.

Тема 18. Бот арыг - силигге хамаарышкан ниити ужурлар. Силиг деп сөстүң бурунгу база амгы үеде сүзүктүг утказы. Думаа (грипп) үезинде сагыыр ужурлар. Артыжанырың ужурлары. Чөдүрериниң ужурлары. Думаа-чараа дугайында. Азырарының ужурлары. «*Сагыыр ужурлар*» (фильм көрүлдези).

Тема 19. Өске кижиниң херекселинге дегбезиниң ужурлары. Хуу эдилел (херексел) дугайында дыңнадыг. Акы-дунма улустуң хуу херекселдери. Ада-иезиниң хуу херекселдери. Хуу чагаа (дыңнадыг). Кижиниң бодунуң хуу херексели. Оор херектиң бурунгу ужурлары. Сонуургаан чүвезин дилээри, ону камнаары, үезинде эгидери. «*Өске кижиниң херекселинге дегбези*» (фильм көрүлдези).

Тема 20. Хөгжүмнүг кичээл. Ыры «Ынак авамга» (сөзү Инга Шактар-оолдуу, аялгазы Батый Кенештии. Клип.). Оолдуң авазыңга йөрээли, сүзүктүг утказы.

Улустуң аас чогаалы

Тема 21. Дүрген - чугаа кичээли. Дүрген чугаа дугайында кыска медээ. «Билдим-билдим биче шынаа...», «Кижини кижини кижини дээрге...», «Буга бустазын...» (башкының шилип база чогаадып алганы-биле).

Тема 22. Узун-тыныш кичээли. Узун тыныш дугайында медээ. «Бир курут...», «Бир бала...», «Бир дөс...» (дараазында башкының шилип азы чогаадып алганы-биле).

Тема 23. Чечен чугаалар кичээли. Чечен чугаа дугайында медээ. «Эртелээш чүнү көрдүң..?», «Сайзанақтап ойнаалам...», «Аьдың чоп дерлигил?» (дараазында башкының шилип азы чогаадып алганы-биле).

Тема 24. Тоол кичээли. Тоол дугайында медээ. Тоол «Бичии-Салаа». Тоол «Улуг-Эргек» (чуваш улустуң тоолу).

Тема 25. Тывызыктажыыл. «Уран ишчи маадыр...», «эртен дөрт буттаар...», «ала аьт...», «бир деп чүл?» (дараазында башкының шилип алганы-биле).

Тема 26. Үлегер домактар кичээли. Үлегер домак – аас чогаалының бир биче хевири. Кижиге хамаарышкан үлегер домактар: «Сеткилге ак херек, ажылга шынар херек», «Сеткил чаражы – эп, чечек чаражы – шеңне», «Адааргак болбас, олутпай болбас», «далайга дамды дуза» (дараазында башкының шилип алганы-биле). Үлегер домактарның утка- шынары.

Тема 27. Үлегер домактар кичээли (уланчызы). Үлегер домакты уланчылаары (башкының шилип алганы-биле). Сеткилге ак херек, а ажылга чүү херегил?» дээш оон-даа өске.

Мал сөөгүнгө сүзүктүг хамаарылга.

Тема 28. Малга тыва кижиниң хумагалыг хамаарылгазы. Мал – бурунгу кол ажыл-агыйывыс. Аал малынга сүзүктүг хамаарылга – тыва чоннун культуразының көскү илерээшкини. Аал малы – салгал малы. Мал айтыры. Сүзүктүг мал сөөктери: хендирбе, калбак чарын, үттүг чарын, кажыктар дээш оон-даа өске. Хендирбе, ооң сүзүктүг утказы. Калбак-чарын, ону хемдиир ужуру. «Чарын эьдин чааскаан чивес, чанында эшке кара салбас».

Тема 29. Кажыктар. Мал кажыының дугайында медээ. Кажыкты малдың хар-назын аайы-биле ылгаары. Кегжир кажык, ооң утказы. Көк кажык, ооң утказы. Ак кажык, ооң утказы. Сарыг кажык, ооң утказы. Хемиртки кажык, ооң утказы. Кажык-биле ойнаар оюннар. Дөрт берге. Кажыкты чыттыр кагары. Кажыкты дүжүрүп кагары. Кажыкты хожулап кагары. Кажык адары. Кажык-биле аът чарыштырары. Бодалажыры. Мал түлүктөп оолдап турда, кажык ойнавас улусчу ужур. Кажыкты чыыры – бичии уругларның херээ.

Тема 30. Кажыктаары. Өөреникчилер аразында дуржулга солчулгазы (Улуг улусту чалап ап болур).

Чаңчыл чарашта – чоргаар, кижии экиде дыш.

Тема 31. Төлөптиг ужурлар – ак оруувус. Этикет (ужурлар) – шупту улустун деңге сагыыр чуруму. Аалдың (суурнун, хоорайның, чурттун) ниити культуразының эки/багай херечилери. Бедик культураның салгакчылары – кижилер. Шүлүк «Өөреникчээ» (Степан Сарыг - оол). «Чаңчыл чарашта – чоргаар, кижии экиде дыш» (фильм көрүлдези). *Ыры «Салгакчы бис» (сөзү А. Дончааныы, аялгазы Александр Лаптаңныы. Клип).*

Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери:

- этикет (ужурлар) деп билиишкин, ооң тургузуу, сагыыр ужуру;
- өг-бүлениң эптиг-эвилең ужурлары деп билиишкин, ооң тургузуу;

- назын хүндүзү деп билиишкин, ооң тургузуу, сүзүктүг утказы;
- ээлдек чугаа деп билиишкин, ооң тургузуу;
- оол кижини – чөленгиини деп билиишкин. Эр кижиниң үндезин шынарлары, оларның сүзүктүг утказы;
- кыс кижиниң үндезин шынарлары;
- бот арыг-силиг дугайында билиишкин, ооң утказы болгаш амыдыралга ажыктыгы;
- аас чогаалы деп билиишкин, кыска чогаалдың хевирлери;
- малга ыдыктыг хамаарылга деп билиишкин;
- чараш чаңчыл дугайында билиишкин, ооң сүзүктүг утказы.

Өөреникчилерниң албан билер (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери:

- Европада, Африкада, Тывада менди солчур ужурлар, оларның аразында ниити болгаш ылгалдыг чүүлдер;
- өг-бүлеге (ада-иезинге, акы-дуңмазынга, кырган-ачазынга база кырган-авазынга) хамаарыштыр сагыыр эпиг-эвилең ужурлар;
- бодундан улуг назылыг кижини хүндүлээр ужурлар;
- бодундан биче кижини хүндүлээр ужурлар;
- «Кымның оглу (кызы) сен?» деп айтырыгга төлептиг харыылаары;
- байыр чедириишкини (аас база бижимел-биле);
- үн ужурлары, ооң сүзүктүг утказы;
- бодун бир кижиге топтуг таныштырары;
- танышпас, шоолуг билишпес улустарны бот-боттарынга таныштыры;
- «Кайы хире тур сен?» деп чоок кижизи-биле айтыржыры, аңаа харыылаары;
- телефон дамчыштыр эпиг чугаалажырының ужурлары;

- эр кижиниң эки шынарлары;
- кыс кижиниң үндезин шынарлары;
- өске аалче баарда сагыыр ужурлар;
- өске квартира баарда сагыыр ужурлар;
- аалга келген кижини хүлээп алырының ужурлары;
- бажыңга (квартирага) келген кижини хүлээп алырының ужурлары;
- ботка хамаарышкан арыг-силиг ужурлары;
- өске кижиниң херекселинге хамаарышкан ужурлар;
- бедик культураның херечилели.

Хыналда айтырыглар

- Европада, Африкада, Тывада аразында таныжар улустар канчаар мендилежирил (экиилежирил)?
- Ачаңарга (аваңарга, угбаңарга, акы-дуңмаңарга, кырган-ачаңарга база кырган-аваңарга) хамаарышкан кандыг эптиг-эвилең ужурлар билир силер?
- бодуңардан улуг назылыг кижини хүндүлээр кандыг ужурлар сагып турар силер?
- бодуңардан биче кижини канчаар хүндүлөп чоруур силер?
- «Кымның оглу (кызы) сен?» деп айтырыгга канчаар харыылаар силер?
- аваңарга (ачаңарга, кырган-ачаңарга, кырган-аваңарга, дуңмаңарга, угбаңарга, акыңарга, чангысклассчыңарга, эжиңерге дээш оон-даа өске эки таныыр кижичерге) канчаар байыр чедирер силер?
- бодуңарны бир кижиге канчаар таныштырар силер?
- танышпас азы шоолуг билишпес улустарны бот-боттарыңга канчаар таныштырар силер?

- «Кайы хире тур сен?» деп чоок төрелиңер айтырза, аңаа канчаар харыылаар силер?
- телефон дамчыштыр бир чоок кижинер-биле чугаалажып көрүңерем;
- эр кижиге хамаарышкан кандыг эки шынарлар билир силер;
- кыс кижини кандыг болур ужурлугул?
- бир аалче баарда кандыг ужурлар сагырыл?
- өске бажыңче баарда кандыг ужурлар сагырыл?
- өске квартира баарда кандыг ужурлар сагырыл?
- аалга келген кижини канчаар хүлээп алырыл?
- бажыңга (квартирага) келген кижини канчаар хүлээп алырыл?
- ботка хамаарышкан кандыг арыг-силиг ужурлары сагып турар силер?
- өске кижиниң херекселинге хамаарышкан кандыг ужурлар билир силер?
- мал чарыырда кандыг сөстөр ажыглаарыл?
- шээр малдың кандыг сөөктерин ыдыктыг дээрл?
- Кажыктап билир силер бе?
- бедик культураның херечилериниң чижээн адаңар.

Шээжилээр чогаалдар

1. Шүлүк «Эр кижиниң чаңгыс сөстүү» (Алексей Арапчор).
2. Шүлүк «Кижиниң нүүрү» (Александр Даржай).
3. Шүлүк «Чагыг» (Экер-оол Кечил-оол).
4. Ыры «Ынак авамга» (сөзү Инга Шақтар-оолдуу, аялгазы Батый Кенешти).
5. Дүрген чугаа «Билдим-билдим биче шынаа...».
6. Узун-тыныш «Бир курут...».

7. Чечен чугаа «Эртелээш чүнү көрдүң..?».
8. Тоол «Бичии-Салаа».
9. Тывызыктар (башкының шилип алганы-биле).
10. Үлегер домактар «Сеткилге ак херек, ажылга шынар херек»,
«кижи сагынгыр-даа болза, кылбас болза, өөрөнмес», «боду
ушкан кижини ыглавас».

Тематиктиг план (2 класс)

Ниити темазы: Чараш чаңчыл – сүзүүвүс

Темалары	Ай,хуну	Шагы
Этикет	04.09	1
Тема 1. Этикет.		
Тема 2. Өг-бүлеге эптиг -эвилең болуру.	11.09	1
Тема 3. Назын хүндүзү.	18.09	1
	25.09	1
Тема 4. Ээлдек чугаа ужурлары.		
Тема 5. Ээлдек чугаа ужурлары.	02.10	1
Рольдарга чарлып алгаш ойнаңар.	09.10	1
Тема 6. Таныжары.		
Тема 7. Таныштырары.	16.10	1
Тема 8. Янзы-бүрү чугаа ужурлары.	23.10	1
Кижиниң экизи бүдүжүнде.	06.11	1
Тема 9. Эр кижги.		
Тема 10. Хөгжүмнүг кичээл.	13.11	1
Тема 11. Кыс кижги.	20.11	1
Тема 12. Айтырыг-харыгы кичээли.	27.11	1
Тема 13. Бичии кижиниң өске аалче (бажыңче) баарда сагыыр ужурлары.	04.12	1
Тема 14. Өгге (аалга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары.	11.12	1
Тема 15. Бажыңга (квартирага).	18.12	1
Тема 16. Бажыңга (квартирага).	25.12	
Сүме-көргүзүгүлүг кичээлдер.	15.01	1
Тема 17. Шырай ужуру.		
Тема 18. Кылаш ужурлары.	22.01	1

Тема 19. Шимчениг дугайында.	29.01	1
Кадык-камгалал уjurлары	05.02	1
Тема 20. Бот арыг – силигге хамаарышкан ниити уjurлар.		
Тема 21. Өске кижиниң херекселинге дегбезиниң уjurлары.	12.02	1
Тема 22. Хөгжүмнүг кичээл.	19.02	1
Улустуң аас чогаалы.	26.02	1
Тема 23. Дүрген - чугаа кичээли.		
Тема 24. Узун-тыныш кичээли.	05.03	1
Тема 25. Чечен чугаалар кичээли.	12.03	1
Тема 26. Тоол кичээли.	19.03	1
Тема 27. Тывызыктажыыл.	26.03	1
Тема 28. Үлегер домактар кичээли.	09.04	1
Тема 29. Үлегер домактар кичээли (уланчызы).	16.04	1
Мал сөөгүнге сүзүктүг хамаарылга.	23.04	1
Тема 30. Малга тыва кижиниң хумагалыг хамаарылгазы.		
Тема 31. Кажыктар.	30.04	1
Тема 32. Кажыктар (уланчызы).	07.05	1
Түңнел кичээл. Чаңчыл чарашта – чоргаар, кижиге экиде –дыш.	14.05	1
Тема 33. Төлөптиг уjurлар – ак оруувус (түңнел кичээл).		
Тема 34. Төлөптиг уjurлар – ак оруувус (түңнел кичээл).	21.05	1
Шуптузу		34

Всего прошнуровано и

сдано меромано 16 листов.

директор МБОУ СОШ с. Кундуштуг
Давудай К. П.

